

Tarih Öncesi Dönemden Göçebe Sanata – Suudi Arabistan’da Kabile Sanatının Tarihi ve Gelişiminin Özeti

From Prehistoric To Nomadic Art – A Synopsis of the
History and Development of Tribal Art in Saudi Arabia

Majeed Khan*

Çev: Hakan Temir**

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Çeviri Makalesi/Article Type: Translation Article

Geliş Tarihi: 6 Kasım 2021/Date Received: 6 November 2021

Kabul Tarihi: 1 Aralık 2021/Date Accepted: 1 December 2021

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Hakan Temir)

* Dr., Danışman arkeolog, Suudi Arabistan Turizm ve Antikalar Komisyonu, P.O. Box 3734, Riyad 11481, Suudi Arabistan Krallığı; E-Mail: majeedkhan1942@yahoo.com. (Consultant archaeologist, Saudi Commission for Tourism and Antiquities, P.O. Box 3734, Riyadh 11481, Kingdom of Saudi Arabia; E-Mail: majeedkhan1942@yahoo.com). American International Journal of Social Science (Vol. 8, No. 2, June 2019) da yayımlanan bu çalışmanın tercüme izni alınmıştır.

** Doç. Dr., Tokat Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı/Tokat University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Islamic History and Arts, h.temir@hotmail.com, Orcid No: 0000-0002-4142-6310.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial License

Özet

Kaya sanatı, eski kültürlerin ayinlerini, ritüellerini, dinlerini, toplumsal yapılarını ve ekonomilerini tasvir eden en ilkel görsel formlardan biridir. Kayaların üzerindeki görsel kayıt, Arabistan'ın geçmiş toplumların yaşam biçimlerinin birer tezahürüdür. Onlar için kaya, yaşantılarına dair tek iletişim ve belge kaynağıdır. Bunlar sayesinde, Suudi Arabistan'da, bedevî dediğimiz eski insanların günlük yaşamlarının mükemmel ve eşsiz kaydına sahibiz. Zira mevcut Arap gelenekleri ve kültürleri, çoğunlukla birkaç bin yıl boyunca hüküm süren eski kültürlerine dayanmaktadır.

Abstract

Rock art is one of the most primitive visual form used to express the rites, rituals, religions, social and economy of early cultures. The visual record on the rocks is the manifestation of past societies of Arabia. For them rock was the only source of communication and documentation of their way of life. Here, in Saudi Arabia we have an excellent and unique record of the daily life of ancient people to whom we call Bedouins. The present Arab traditions and cultures mostly based on their ancient cultures prevailing over several millennia.

Giriş

İnsan ırkının bir milyon yıl önce Arap Yarımadası'na girmiş olduğunu söyleyebiliriz. O döneme ait taş objeler, Suudi Arabistan'ın kuzeyinde Şuveythiya,^[1] orta bölgesinde Duvadmi,^[2] güneyinde Bi'r Hima^[3] ve Vâdi Fâtima'da^[4] bulunmaktadır. İnsanlar başlangıçta mağaralarda ve kaya sığınaklarında yaşadıklarından yaşamları avcılık ve yiyecek toplayıcılığına bağlıydı. [İlkel hayatın en bariz dönemi olan] Taş Devri dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Arabistan'da da birkaç bin yıl devam etti.

Suudi Arabistan, kültürel miras açısından zengindir. Krallık'ta şimdiye kadar 4.000'den fazla arkeolojik alan ve 1.500 kaya sanatı alanı bulunmaktadır. Suudi Arabistan arkeolojisinin kronolojisi, Arap Yarımadası'ndaki insan varlığının bir milyon yıldan günümüze kadar devam ettiğini göstermektedir. Neticede Suudi Arabistan dünyanın en zengin kaya sanatı bölgeleri arasında dördüncü sırada yer almaktadır (Bednarik ve Khan 2002).

A. Sanatsal Faaliyetler

Arabistan'da, bundan 10.000 yıl öncesine kadar, insan yaşamı avcılık ve yiyecek toplamaya dayalıydı. Arabistan'ın eski insanları, dans, avcılık, dövüş ve diğer sosyal aktivitelerini kayaların üzerine (alanı kullanışlı hale getirmek için yontup) boyayarak veya oymalar yaparak tasvir etmişlerdir. Bu eski insanların ülkenin dört bir yanındaki dağlarda, tepelerde ve kayalarda bulunan sanatsal çalışmaları, günümüzde Suudi Arabistan olan topraklarda yaşayan insanların sosyal, kültürel, dinî ve ekonomik hayatını gözler önüne sermektedir.

Neolitik döneme (M.Ö. yaklaşık 12.000) atfedilebilecek hemen hemen tüm sanat yapıtlarında insan figürleri hayvanlarla, özellikle de sığırlarla ve köpeklerle ilişkilendirilir. Bu, iki hayvanın evcilleştirildiği ve günlük hayatın yanı sıra sosyal ve kültürel faaliyetlerin bir parçası olduğu anlamına gelir. Neredeyse tüm durumlarda insan yüzleri belirsiz, boyunlar uzun, kafalar ve yüzler tuhaf olsa da (Resim 1) belki de bunlar insan benzeri bedenleri ve soyut yüzleri ile metafizik dünyanın görüntülerini temsil ederler (Resim 2).

[1] Suveydira (الصويدرة), Medine'nin doğusunda, Medine'ye 70 km uzaklıkta bulunan bir Suudi şehridir (çev.).

[2] Duvadmî (الدوامي), Suudi Arabistan'ın Riyad Bölgesi'nde bulunan bir şehirdir. Şehir Riyad'ın 200 km batısında Necid tepelerinin üzerinde yer almaktadır. (Çev.).

[3] Bi'r Himâ (بنر حما), Suudi Arabistan'ın güneybatısında, Necrân şehrinin yaklaşık 200 kilometre (120 mi) kuzeyinde yer alan bir kaya sanatı alanıdır. Eski bir Paleolitik ve Neolitik alan olan bu Kompleks MÖ 7000-1000 zaman dilimini kapsar (Çev.).

[4] Vâdi Fâtima (وادي فاطمة) Mekke ile Cidde arasındaki eskiden (Batın Merr) ve (Merrü'z-zahran) olarak da bilinen vadidir (Çev.).

Resim 1

Birçok yerde görülen, belirsiz yüzler ve doğal insan görünümünün bir taklidi olan başsız figürler ve bu figürlerin resmedildiği konumlar, sanatçıların kendi ilahlarını ya da tanrılarını çizdiğini düşündürür. Sanatçılar ya tanrılarının yüzlerini net olarak ifade edemediler ya da etmek istemediler (Resim 3).

Resim 2

Resim 3

Cübbe, Hanakiya ve Şiveymis'te bulunan antropomorfik temsiller, Arap Yarımadası'nda ve kuzeyde Ürdün, Irak, Suriye, Negev ve Sina Çölü ile güneyde Yemen, Uman, Körfez Ülkeleri gibi komşu ülkeler ile Yarımada'nın doğusunda bulunmaz (Khan 1993, 2000, 2007). Suudi Arabistan Krallığı olarak bilinen bu bölümde, sanatçıların belirli bir tür imgeleme ile sınırlı olduğu benzersiz sanatsal yetenekleriyle doğal insan benzeri vücut özelliklerine sahip antropomorfik temsiller ve hafif veya alçak kabartma yöntemi ile oluşturulmuş abartılı uzun boynuzlu büyük boy sığır figürleri çizen bir kavim yaşıyordu.

Resim 4

Ülkenin kuzeyindeki Şüveymis bölgesinde (UNESCO'nun dünya mirası alanı) bulunan en eski kaya sanatı görüntüleri, Cebeli Mancûr^[5] ve Cebeli Rât^[6] adlı iki paralel tepededir. Volkanik ve çöl ortamında yer alan bu iki tepe sırası, iki farklı kültürel dönemi temsil eder. Cebeli Rât, çok iyi korunmuş kumtaşı kayalara derinden oyulmuş en eski ve en heyecan verici insan ve hayvan görüntülerini içerir (Khan 2007, 2010). Bir mil ötede Cebeli Rât'ın karşısında bulunan Cebeli Mancûr, bedevî veya sözde Semûdî yazıtları ile ilişkili yüzlerce deve petroglifi ile daha sonraki okuryazarlık dönemine ait kaya sanatını içerir (Resim 5).

Resim 5

Daha sonraki (günümüzden 4500-2500 yıl önce), çeşitli hayvan türleri, temsili olmayan ve geometrik motiflerle ilişkili insan ve hayvan figürlerinin büyük yapıtları, kaya sanatının hem rotasını hem de amacını yavaş yavaş değiştirdiğini göstermektedir. Figürler şematik hale gelmiş, çoğunlukla ana hatları çizilmiş ve ilk kez kaya sanatı yapıtlarında çubuk veya doğrusal ve basitleştirilmiş insan ya da hayvan figürleri ortaya çıkmıştır. Bu, kaya sanatında ayak ve el izlerinin (Resim 6) yanı sıra deve, dağ keçisi, geyik, aslan, köpek, kurt ve ceylan gibi çeşitli hayvan türlerinin kaya sanatı yapıtlarının ortak unsurları haline geldiği yeni bir akımın başlangıcı olmuştur. Bu dönemde çok sayıda deve figürü ortaya çıkarken, öküz figürleri tamamen ortadan kalkarak iklimde serin ve nemliden aşırı sıcak ve kuru koşullara doğru şiddetli bir değişiklik olduğunu düşündürmektedir (Resim 7).

[5] Cebeli Mancûr (جبال المنجور) ve Cebeli Rât (رأط) Hâil şehrinin güneyinde, yaklaşık 320 kilometre ve Şüveymis köyünün batısında , şehir surunun yaklaşık 35 km'sinde bulunan iki konumdur ve iki yeni keşif yeri hazırlar (Çev.).

[6] Mekanın ismi yanlış yazılmış olmalıdır. Zira doğrusu Rât'tır (Çev.).

Resim 6**Resim 7**

Böylece geometrik ve temsili olmayan motiflerin yanı sıra çeşitli insan ve hayvan figürleri ortaya çıkmıştır. Suudi Arabistan'ın Neolitik kaya sanatı, tüm sosyal grupların, kabilelerin veya klanların, belirli hayvan türlerinin, sığırların ve köpeklerin baskın bir şekilde tasvir edildiği ortak bir kozmolojiyi paylaştığı oldukça önemli bir bilişsel sistemi yansıtmaktadır (Khan, 1993a, 2017). Hemen hemen her aktivitede, uzun boynuzlu öküz ve köpeklerin dans etmesi veya avlanması, erkek ve kadınlarla ilişkilendirilir (Resim 8).

Resim 8

İçerisinde bulunulan zamandan 10.000 ila 6.000 yıldan önce, Arabistan'ın eski insanların hayatları çoğunlukla hayvan avcılığına; çobancılığa; vahalarda, vadilerde ve taşkın ovalarında yetiştirilen mahsullerin erken yerleştirilmesine/kültürlemesine bağımlıydı. Günümüzden 5000 yıl öncesine kadar Arap toplumu çoğunlukla göçebeydi; birkaç aile grubu birlikte çadırlarda ve kulübelerde yaşıyordu. Taş yapılar, çemberler ve diğeri arkeolojik kanıtlar, vaha ve vadilerin çevresinde küçük ölçekli yerleşimlerin başladığını gösterir (Resim 9).

Resim 9

Büyük ölçekli toplulukların kurulması, kabilelerin ve batınların gelişmesi ve develerin evcilleştirilmesinin başlamasıyla birlikte, hayvan sembollerinin veya yerel olarak “Wusum” adıyla adlandırılanların temsili şekillerin kullanımını ortaya çıkardı. Arabistan’da Wusum sadece hayvan sembolleri olmayıp, kabile sembolleri olarak da kullanılır ve deve gövdeleri, çadırlar, bıçaklar, kılıçlar ve tepeler üzerinde kabilelerin toprak sınırları, belgelerdeki imzalar veya çöldeki kuyuların mülkiyeti olarak işaretlenirdi (Resim 10).

Resim 10

Küçük kasabalar ve köyler, günümüzden yaklaşık 4.000 ila 3.500 yıl önce Bronz Çağı’nda ortaya çıktı. Kuzeyde el-Ulâ, Teyma, Dumetü’l-Cendel, doğuda Tâc, güneyde el-Fav ve Uhdud ve batıda Mekke ve Cidde küçük kasaba ve şehirler olarak gelişti. Ancak [bir alternatif yaşam modeli olarak] bedevî yaşamı günümüze kadar devam etti.

İslâm’ın yükselişi Arabistan’a kısa bir süre için refah getirdi. Fakat hilafetin Irak, Suriye ve Bağdat’a taşınmasından sonra bu ilerleme tekrar durdu. Göçebe ve bedevî yaşamı yeniden geniş çapta gelişmeye başladı.

Yerel dilde “Bedevîler” olarak adlandırılan Arap göçebeler, kökleri tarih öncesi çok eskilere dayanan bir kültürü temsil ederler. Ancak vahşetin ve barbarlığın bir kalıntısı olarak kabile fikrini destekleyebilecek hiçbir şeye sahip olmadıkları da açıkça ortadadır. Günümüzde ilerleyen imkânlara rağmen yine de, Arabistan’da antik çağlardan beri güçlü sosyal ve kültürel gelenekleri sürdüren kabile sistemi hala mevcuttur.

Göçebeler veya bedevîler anavatanlarının yani şimdiki Suudi Arabistan’ın temel parçasıdır ve aslında orijinal Arap ırklarının, geleneklerinin, sosyal ve kültürel değerlerinin özünü bünyelerinde barındırırlar. Arap Yarımadası’na

son on yılda giren tüm modern gelişmelere rağmen, kabile yaşam sistemi etkilenmemekte ve günümüzde modern yaşam tarzını benimseyen bedeviler, şaşırtıcı bir şekilde özgün sosyal ve kültürel değerlerini korumaktadırlar. Gelenekleriyle gurur duyup topraklarını severler ve tatillerini hala binlerce yıldır korudukları geleneksel tarzda çölde kamp yaparak geçirirler.

Bedevilerin ataları hem yarı kurak hem de yemyeşil bölgelerde göçebe nüfusun çöl bölgelerinde yeni kurulan küçük kalıcı yerleşim yerlerinininkinden daha fazla olabileceğinden, tarih öncesine kadar izlenebilir. Bedevilerin çoğu son zamanlarda büyük kasaba ve şehirlere yerleşmiş ve modern yaşam olanaklarını benimsemiştir; ancak geleneklerine, sosyal ve kültürel varlıklarına, folklorlarına ve danslarına sıkı sıkıya bağlı oldukları için kalplerinde ve ruhlarında hâlâ “Bedevî”dirler. Kabile yasaları, gelenekleri ve kabile toprakları çölde hâlâ korunurken, büyük şehirlerde ve kasabalarda insanlar genellikle belirli kabilelere gayri resmi olarak atfedilen kabile sektörlerinde yaşamayı tercih ederler. Kabile, batın ve aile sistemi hala asırlık kabile yaşam modeline dayanmaktadır.

Ülkenin her yerinde yüzlerce ve binlerce kaya sanatı alanı bulunmaktadır. Sanat Prehistorik ve kabile dönemine atfedilebilir. Bazı Arap dansları ve sanat içerikleri, bilinmeyen zamanlardan beri kabile sanatının sürekliliğini göstermektedir.

Resim 11

Yukarıdaki yapıtta (Resim 11) erkekler ve kadınlar, maske takarak dans ediyor veya muhtemelen insan benzeri vücutlara ve kaçağa benzer yüzlere sahip doğaüstü varlıkların bir dansı olabilir. Bu bağlamda Suudilerin, Kuzey Suudi Arabistan’da; Cübbe, Milihya, Cenin ve Tebük’teki kayalarda tasvir

edilenle neredeyse aynı görünen bir tarzda icra edilen, erkek grupları halinde icra edilen özel bir geleneksel halk dansı “Arda”ya^[7] sahip olduklarını belirtmek ilginçtir. Kaya sanatı temsillerinden anlaşıldığı kadarıyla, eşleştirme, bacaklar, kollar ve eller (her bir kişi diğer dansçının elini tutar) simetri içinde hareket ederken, dans sırasında benimsenen duruşlar günümüz kabile halk danslarıyla temelde aynıdır.

Sonuç olarak, modern bedevî veya kabilelerin kabile yakınlığına, kültürel ve sosyal değerlere ve onların danslarına yönelik tutumlarını, tarihin çok gerilerine kadar izlenebilecek kültürel geleneğin hayatta kalması olarak görmek cezbedicidir.

Kültürel faaliyetlere başka bir örnek de ülkenin kuzeybatısında yer alan ve batıdaki Cidde eyaletinde halen icra edilen “Mizmar” adlı dansa benzer bir dansı temsil eden bir kaya sanatı paneli içermektedir. Mizmarda, dansçılar ellerindeki sopa veya kılıçlarla müziğin şarkı ve ritmine göre hareket ettiği gruplar halinde dans ederler.

Tarih öncesi sembolik sanattan kabile temsili sanatına geçişte, Arabistan’ın her yerinde, bazen eski Arap bedevî yazıtlarıyla ve bazen de “Wusum” veya kabile sembolleriyle bağlantılı olarak tasvir edilen yüzlerce deve figürü görülebilir (Resim 12).

Resim 12

[7] el-‘Arda (العرضة), Arabistan’da bir tür halk dans ritüelidir. Dans, her birisinin elinde bir kılıç ya da baston bulunan birbirine omuz mesafesinde dayanan davullar ve sözlü şiir eşliğinde yapılan folklor gösterisinden ibarettir. Arda ilk başlarda orta Necid bölgesindeki kabilelerin erkekleri tarafından savaşa gitmeden önce yapılırdı. Fakat günümüzde kabilelerin erkekleri tarafından kutlamalarda, düğünlerde ve ulusal ve kültürel etkinliklerde yapılır. Halk tarafından geniş alanlarda sürdürülen dansın farklı türleri bulunmaktadır (Çev.).

Yazının icadından ve okuryazarlığın artmasından sonra bile Arap kabileleri, geçmişte kullandıklarıyla aynı amaç için “Wusum”u kullanmaya devam etmiştir. Nesilden nesile aktarılan sembolizm bilgisi, bazı işaret ve semboller tarih öncesi için binlerce yıl geriye dayanmaktadır.

Böylece eski kültürel ve sosyal geleneklerle vücut bulan modern bir topluma tanık olabiliriz. En erken modern yaşam tarzıyla eski geleneklerin bu birleşimi, modern tarihte yaşayan eşsiz bir örnektir. Sadece bedeviler değil, Suudi Kraliyet ailesi de “Vesm” kelimesini kabile sembolü olarak kullanır ve develerine işaretler (Resim 12). Majesteleri merhum Kral Abdülaziz, kabile topraklarını resmen tanıyan ve bu konuda çeşitli kabilelerle iletişimde resmî belgeler kullanan ilk Arap hükümdarıydı. Kral Abdülaziz, Vesm’i kabile ve mülk sembolü olarak kullandı ve oğulları hala bu geleneği sürdürüyor. Majesteleri Kral Abdülaziz es-Suud’un Vesm’i, devenin sağ uyluğunda tasvir edilen “oIo” dur. Bu Vesm hala kraliyet ailesi tarafından kullanılıyor. Geleneksel kabile Ardha ve Mizmar dansları, Kraliyet ailesinin üyeleri tarafından diğer insanlarla birlikte tüm özel günlerde icra edilmeye devam eder ve böylece aynı kabile toplumunun, aynı sosyal ve kültürel varlıkların bir parçası olduklarını gösterir.

Tarih öncesi dönemden itibaren bedevî sanatına veya kabile sanatına doğru stil, içerik, bağlam ve kavramsallıkta kademeli değişim; hayvan temsilleri, kabile sembolleri ve daha sonra Demir ağı’nda gelişen bedevî yazıları temelinde, açıkça tanımlanabilir. Bedevî halk dansları, damgalı deve figürleri, oymalı kabile ve kişi isimlerinin yanı sıra kaya sanatı yapıtları, kaya sanatının tarihöncesinden erken İslâm dönemine kadar Arabistan’ın sosyal, kültürel ve dini varlıklarının tanımlanmasında önemli bir rol oynadığını kanıtlamaktadır.

Eski Arabistan’da tanrıların ve tanrıçaların heykellerini kayalara oymak ve kazımak gibi bir gelenek vardı. Bu nedenle, çöllerde oluşturulan duvarsız açık hava tapınakları ki birçoğu hala hayattadır, iyi birer örnektir. Kayalara ve tepelere yontulmuş çeşitli tanrı veya tanrıçalar, çeşitli insan inançlarını, düşüncelerini, fikirlerini ve inandıkları metafizik dünyayı temsil eder (Resim 13).

Resim 13

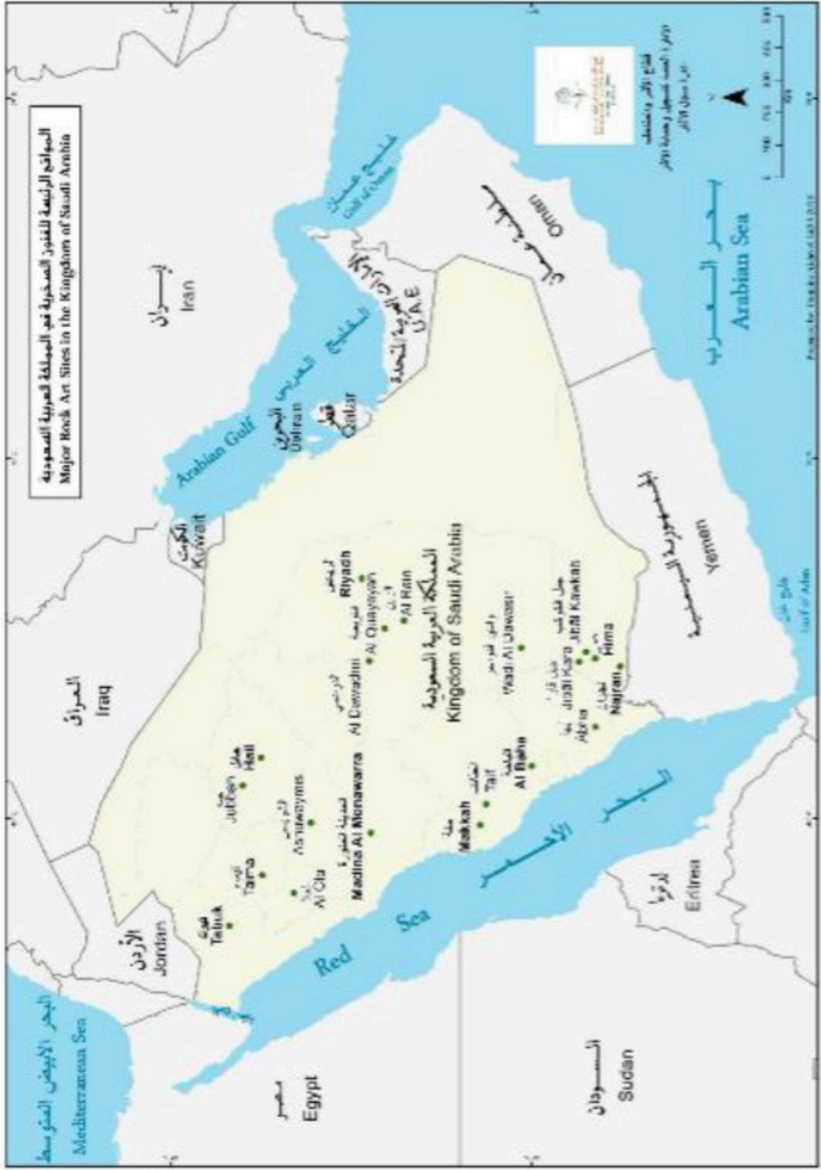

İslâm öncesi Arabistan'da putlara tapılırdı. Bedevîler (çöl göçebelere) için çölde, değişen kumlara gömülebilecek tapınaklar inşa etmek mümkün değildi. Bununla birlikte, açık hava tapınakları yarattılar ve ilahlarının ve tanrıların görüntülerini daha yüksek yerlerde kayaların üzerinde tasvir ettiler. Bu tür açık hava ibadet yerleri sayesinde hem kum fırtınalarından hem de değişen kum tepelerinden kurtulabilmişlerdir. Bunlar hala Arabistan çöllerinde çeşitli yerlerde korunmaktadır (Resim 14).

Resim 14

Arabistan'ın diğer bölgelerindeki müteakip gelişmelerle karşılaştırıldığında, Şüveymis ve Cübbe'deki sanatın süreksizliği daha da çarpıcı hale geliyor, çünkü ikonografik bir sekans, Neolitik'ten İslâm öncesi ve İslâmî çağda belirgin bir kesinti olmaksızın izlenebiliyor. Antik ticaret ve hac yolları boyunca kayalara ve tepelere yüzlerce erken İslâmî yazıt oyulmuştur.

Harita: Arabistan'daki Kaya Sanat Alanları'nı gösterir harita.

Kaynakça

- Bednarik, R.G. and Khan, M. (2002). The Saudi Arabian rock art mission of November 2001., *Atlat*, vol.17: 75-99. 2005.
- Scientific Study of Saudi Arabian Rock Art. *Rock Art Research* vol.22 no.1 49-81.
- Khan Majeed. (1985) Rock Art and Epigraphic Survey of northwestern Saudi Arabia, *Atlat*, vol.9.
- Khan, M., Kabawi, A, Al-Zhrani, A (1986) "Preliminary Report on the Second Phase of Rock Art and Epigraphic Survey of Northern Saudi Arabia". *Atlat*, 10.
- Khan, M 1988a. Rock Art and Epigraphic Survey of Northern Saudi Arabia, *Atlat* vol.11.
- 1988b. Schematization and Form in the Rock Art of Northern Saudi Arabia, *Atlat* vol.11,
1990. Art and Religion: Sacred Images of Prehistoric Metaphysical World, *Atlat* vol.12,
- 1991a. Female Profile Figures from Wadi Damm, NW Saudi Arabia, *Atlat* vol.,13.
- 1991b. Recent Rock Art and Epigraphic Investigations in Saudi Arabia, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, University of London..
- 1993a. Origin of Urbanism in Saudi Arabia - *Seminar on Urbanism* , Kenya.
- 1993b .Origin and Evolution of Ancient Arabian Inscriptions. *Bilingual (Eng./Arabic) published by the Ministry of Education*, Kingdom of Saudi Arabia.
- (1993 c) Prehistoric Rock Art of Northern Saudi Arabia.
- Ph. D Thesis , University of Southampton, U.K., *published by the Ministry of Education*,
- (1996) Rock Art Research in the Arabian Peninsula, Levant and Anatolia. *News of the World* 1, pp. 95-103 . *Edited by Paul Bahn and Angelo Fassati*. Oxbow Publications 72.
1998. A Critical Review of Rock Art Studies in Saudi Arabia, *East and West* vol.48,no.3. Italy.
1999. Human Figures in the Rock Art of Saudi Arabia. *Publications of the International Rock Art Congress, Ripen, Wisconsin USA*.
- Khan, Majeed. (2000) Al-Bid – History and Archaeology, Published by the Ministry of Education, Riyadh, Saudi Arabia. *Department of Antiquities and Museums, Riyadh, Saudi Arabia, (bi-lingual English/Arabic)*.
- 2000a. Wusum - the tribal symbols of Saudi Arabia. *Bilingual (Eng./Arabic) published by the Ministry of Education*, Kingdom of Saudi Arabia on the occasion of "Riyadh, the Capital of Arabian Culture 2000".
- 2000b. Bir Himma – the Center of Prehistoric art and culture. *Admatu* Issue no.6,July.
2005. Jubbah – the most prominent rock art site of Saudi Arabia. *Indo-Koko-Kenkyu*, no.26:2004-2005, Japan, page.63-72.
- 2007 Sacred Images of Metaphysical World- Perspective of Prehistoric Religion in Arabia. XXII Valcamonica Symposium 2007. *Rock Art in the frame of the Cultural Heritage of Humankind papers*.
- 2007 *Rock Art of Saudi Across Twelve Thousand Years*, Published by the Ministry of Education, Riyadh, Saudi Arabia.
- 2008 *Rock Art Studies (How to study rock art) Bilingual Eng. Arabic..* Published by the Ministry of Education, Riyadh, Saudi Arabia.
2010. Jubbah – The Land of Golden Sand and the Lost Civilization of Arabia. Published by the Saudi Commission for Tourism and Antiquities.

2012. The Arabian Horse - Origin, Development and History, *Layan Cultural Foundation*, Riyadh Saudi Arabia.
- 2017 Camel in the Ancient Art, History and Culture of Saudi Arabia, *King Abdul Aziz Library*, Lyan cultural; Foundation, Riyadh.
2018. An Introduction to Rock Art of Saudi Arabia .*Published by Saudi Commission for Tourism and National Heritage*, Riyadh.

